Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

ADABIYOT, MADANIYAT VA IJODIY TARJIMA

03 October 2026

UDK 94

XIX ASR OXIRI — XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGIDA RAG’BATLANTIRISH VA MUKOFOTLASH TIZIMIDA XONLARNING O’RNI VA ROLI

Feruz Boxrazmovich Sapayev*

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti akademik litseyi

✉ e.caruzzo@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Xiva xonligidagi rag’batlantirish va mukofotlash tizimi hamda unda xonlarning o’rni va roli tahlil qilinadi. D. Abdullayev tadqiqotlari va Herman Vamberi guvohliklari asosida an’anaviy mukofotlash shakllari — yer-mulk in’om etish, faxriy xalatlar, «kalla puli» — hamda Rossiya imperiyasi tomonidan Muhammad Rahimxon II va Asfandiyorxonga berilgan orden-unvonlarning siyosiy mazmuni yoritiladi.

Kalit so‘zlar

Xiva xonligi, mukofotlash tizimi, rag’batlantirish, Muhammad Rahimxon II, Asfandiyorxon, kalla puli, faxriy xalat, qushbegi, Rossiya imperiyasi, vassallik-protektorat munosabatlari

DOI: 10.5281/zenodo.23278347

Kirish.

Ma'lumki, barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi asosiy omillardan biri mamlakatda halol mehnat qiluvchi shaxslarni rag'batlantirish bo'lib, bu jamiyat taraqqiyotida alohida tizim sifatida ishlab chiqilgan. Hozirda tarix ilmida mukofotlash tizimi, uning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini o'rganish yangi, dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mustaqillik yillarida mukofotlash tizimi masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilayotganligi va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda vatanga muhabbat tuyg'ularini uyg'otish, inson qadrini ulug'lash kabi vazifalar mukofotlash tarixini tizimli ravishda o'rganishni taqozo etadi.

«Mukofot» so'zi arab tilidan olingan bo'lib, taqdirlash, to'lov, tovon puli ma'nolarini bildiradi. U biron bir faoliyat sohasidagi alohida yutuqlar uchun rag'batlantirish shakli, shuningdek, kishining o'z foydali qilmishi, xatti-harakati uchun qilingan sovg'a, tortiq ma'nolarini ham anglatadi. Xiva xonligida esa bu tushuncha rasmiy faleristik (orden-medal) belgilardan farqli o'laroq, ko'proq an'ana va odat tarzida — mol-mulk, yer-suv, qimmatbaho buyumlar hamda faxriy xalatlar in'om etish shaklida amalga oshirilgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mukofotlash tizimi nafaqat ijtimoiy rag'batlantirish vositasi, balki xonlik boshqaruv tizimida markaziy hokimiyatning amaldorlar, harbiylar va oddiy aholi bilan munosabatlarini mustahkamlovchi muhim siyosiy mexanizm ham bo'lgan. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida, ya'ni Xiva xonligi Rossiya imperiyasi protektoratiga aylangan davrda, bu tizimga yangi — tashqi, imperator tomonidan beriladigan orden va unvonlar shaklidagi — qatlam qo'shilgan. Tadqiqotning maqsadi — ana shu ikki qatlamli mukofotlash amaliyotida Xiva xonlarining, xususan, Muhammad Rahimxon II va Asfandiyorxonning o'rni va rolini ochib berishdir.

Mazkur mavzuni o'rganish nafaqat Xiva xonligi ichki boshqaruv tizimini, balki XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xonliklari bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi vassallik-protektorat munosabatlarining amaliy ko'rinishlarini ham chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Respublikamiz olimlari tomonidan keyingi yillarda Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston tarixining turli davrlariga tegishli ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va diniy hayoti har tomonlama tadqiq qilinmoqda. Ana shunday tadqiqotlar ichida tarixchi olim D. Abdullayevning olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Olim o'z tadqiqotlarida O'zbekistondagi mukofotlash va taqdirlash tarixini qadimgi davrdan hozirgi kungacha chuqur o'rganib tahlil qilgan. Uning ma'lumotlariga ko'ra, Xiva xonligida amaldorlar yoki oddiy aholini taqdirlashda orden, medal yoki shunga o'xshash maxsus belgilar, harbiy nishonlar bo'lmagan; dastlabki mahalliy faleristik belgilar esa Buxoro amirligiga tegishli bo'lgan [1].

Mavzu bo'yicha muhim manbalardan yana biri — venger sharqshunosi Herman Vamberining «O'rta Osiyo bo'ylab sayohat» asari bo'lib, unda muallifning 1863-yilda Xiva xonligiga qilgan safari davomida kuzatgan mukofotlash amaliyotlari, jumladan, faxriy xalatlar tizimi haqidagi bevosita guvohliklari keltiriladi [2]. Muhammad Rahimxon II Feruz shaxsiyati va faoliyatiga oid Davlatyor Rahim va Shixnazar Matrasulning «Shoh va shoir qismati» nomli tadqiqoti, shuningdek, xonning zamondoshi va do'sti Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarai Xorazmshoxiy» asari ham qimmatli ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qildi [3; 4].

Tadqiqotda tarixiy-tavsifiy va tarixiy-qiyosiy metodlardan foydalanildi. Xususan, Xiva xonligidagi an'anaviy (ichki) mukofotlash amaliyoti Rossiya imperiyasi tomonidan berilgan rasmiy orden-unvonlar bilan qiyoslandi, bu esa ikki tizim o'rtasidagi tub farqni — birida shaxsiy-patriarxal xarakterning, ikkinchisida esa rasmiy-siyosiy tobelikning ustunlik qilishini — aniqlash imkonini berdi.

Herman Vamberi o'zining Xiva xonligiga qilgan sayohati haqidagi hikoyasida xazinachi yonida qahramonlarni mukofotlash uchun tayyorlangan faxriy xalatlarni ko'rgani, ularning oltin kashtalar bilan tikilgan, to'rt darajali bo'lgani — «to'rt boshli», «o'n ikki boshli», «yigirma boshli» va «qirq boshli» deb nomlangani, bu nomlar esa dushmanning kesilgan boshlari soniga bog'liq bo'lgani haqida yozadi. Ushbu guvohlik Xiva xonligidagi mukofotlash tizimining o'ziga xos, ramziy-ierarxik tuzilishga ega bo'lganini yaqqol ko'rsatadi [2].

Vamberining 1863-yildagi sayohati davomida keltirilgan boshqa ma'lumotlar ham xon shaxsining mukofotlash tizimidagi markaziy o'rnini tasdiqlaydi: Xiva xoni Sayyid Muhammadxon uni 20 dukat pul va xonlikni aylanib yurish uchun bitta oq eshak bilan siylagan, xazinabonga har kuni ovqatlanish uchun ikki tanga ajratishni buyurgan, ketayotganda esa unga barcha yerlarga borish huquqini beruvchi maxsus ruxsatnoma taqdim etilgan [2]. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, xonning shaxsiy saxovati va mehmonnavozligi ham mukofotlash tizimining bir ko'rinishi, ayni paytda diplomatik muomala vositasi sifatida namoyon bo'lgan.

Xonlikda turli bayramlarda yoki xon xonadonida yaxshi kun bo'lishi — masalan, yangi farzand tug'ilishi munosabati bilan — xalqqa osh berilib, turli tadbirlar uyushtirilgan. Jumladan, shahzoda Sayyid Muhammadxon 1844-yilda o'g'il farzandli bo'lganligi (bu farzand keyinchalik Muhammad Rahimxon II nomi bilan 1864–1910-yillarda Xiva taxtini boshqargan) haqida xabar bergan chopar ustiga bir siqim tilla sochgan ekan. Bu holat mukofotlashning nafaqat xizmat evaziga, balki quvonchli voqealar munosabati bilan ham amalga oshirilishini ko'rsatadi.

Muhammad Rahimxon II Feruzning shaxsiy namunasi alohida e'tiborga loyiq: Navro'z ayyomida Xorazm yoplarini (kanallarini) tozalash uchun qazuv e'lon qilinganida, xon Polvonyop va Shohobod kanallarini tozalashga shaxsan o'zi rahbarlik qilgan, ulamolar fotihasidan so'ng yop ichiga tushib, qo'liga belkurak olib, birinchi bo'lib qazuvni boshlab bergan. Undan keyin kelgan qazuvchi xon qo'lidagi belkurakni olib qazuvni davom ettirgan, shu xizmati uchun mavsum oxirigacha qazuvdan ozod etilgan va bosh-oyoq sarpo bilan taqdirlanib uyiga ruxsat berilgan [3]. Bu misol xonning shaxsiy ishtiroki orqali mehnatni rag'batlantirish an'anasini, ya'ni ramziy mukofotlash amaliyotini yaqqol namoyish etadi.

Shu bilan birga, Xiva xonlari mamlakatdagi yersiz, uysiz aholini ham moddiy qo'llab-quvvatlaganlar. Muhammad Yusuf Bayoniyning «Shajarai Xorazmshoxiy» asarida qayd etilishicha, xon atrofidagi va Tozabog' atrofidagi ko'p bevatanlarni vatanli etgan, ularga hovli-bog' yaqinida yer berib, oliy masjid bino qildirib, o'sha

yerni Sultonobod deb nomlagan [4]. Bu ma'lumot mukofotlash tizimining ijtimoiy himoya funksiyasini ham bajarganini, ya'ni u nafaqat xizmat evaziga, balki ijtimoiy adolat va xayriya tamoyillari asosida ham amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Xonlikda qushbegi lavozimi egasi ichki va tashqi ishlar, rasmiy marosimlar, sovg'a-salom va in'omlarga ketadigan xarajatlarni nazorat qilgan. Xorijiy elchilarga xonlikdan ketish oldidan «Xullai podshohona» (shohona xil'at, to'n) hamda «Savg'oti kiromiy» (do'stlik mazmunidagi noma) berilib, kuzatib qo'yilgan. Bu amaliyot mukofotlash tizimining diplomatik protokol bilan chambarchas bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish davrida Buxoro hududlariga kirib borganida, amir Muzaffarning katta o'g'li Abdumalikxon Xiva xonidan yordam olish uchun Xivaga kelgan. Muhammad Rahimxon II Buxoro amiri bilan tuzilgan sulhni e'tiborga olib harbiy yordam bera olmasligini aytib, unga xonlik chegarasida o'z mulozimlari bilan osoyishta yashashga sharoit yaratib, o'z homiyligiga olgan va moyana belgilagan. Bu ma'lumot xonning imperiyaga xayrixoh bo'lganligini anglatmaydi: O'rta Osiyo xonliklari, jumladan, Xiva xonligi ham doimiy ravishda atrofidagi qabilalarning imperiyaga qarshi isyonlarini qo'llab-quvvatlab turgan. 1869-yilda Mang'ishloq atrofida rus hukmronligiga qarshi bosh ko'targan xalq vakillarini Muhammad Rahimxon II har taraflama qo'llab turgan, ularning rahbarlarini o'z huzuriga olib maslahatchi qilib ish bergan, qarshilik ko'rsatgan jangchilarni esa Amudaryo bo'ylaridan yer berib siylagan. Bu holat mukofotlash tizimining ichki siyosiy-strategik vosita sifatidagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

1873-yildagi Rossiya harbiy yurishidan so'ng Xiva xonligi Rossiya protektoratiga aylangan. Shu davrdan boshlab Muhammad Rahimxon II Rossiya imperiyasi bilan yaqin diplomatik aloqalarni olib borgan va imperator Nikolay II tomonidan bir qator yuqori darajadagi mukofot va unvonlar bilan taqdirlangan: 1883-yilda Muqaddas Anna ordeni (I daraja, brilliantli), 1891-yilda Oq Burgut ordeni, 1896-yilda imperator monogrammasi bilan bezatilgan olmosli nishon, 1900-yilda Muqaddas Aleksandr Nevskiy ordeni, 1902-yilda «Svetlost» (Yorug' hazrat) unvoni, 1905-yilda olmoslar bilan bezatilgan imperator portreti, 1907-yilda Aleksandr Nevskiy ordenining olmosli belgisi, 1908-yilda esa Muqaddas Vladimir ordeni (I daraja) berilgan. Bundan tashqari, u Rossiya armiyasida 1896-yilda general-leytenant, 1904-yilda esa otliq qo'shin generali unvonlariga sazovor bo'lgan [1].

Ushbu mukofotlar orqali Rossiya imperiyasi Xiva xonini o'z siyosiy tizimiga yaqinlashtirish va sodiqligini mustahkamlashni maqsad qilgan edi. Boshqacha aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmigacha ko'proq ichki, patriarxal-an'anaviy xarakterga ega bo'lgan mukofotlash tizimiga endi tashqi — imperator hokimiyati tomonidan yuritiladigan, rasmiy-siyosiy mazmundagi — qatlam qo'shilgan. Bu ikki qatlamning bir vaqtda mavjud bo'lishi Xiva xonligi boshqaruv tizimining o'ziga xos ikki tomonlamaligini — ichkarida an'anaviy hukmdor, tashqarida esa imperiyaga qaram vassal maqomini — aks ettiradi.

Muhammad Rahimxon II dan keyin taxtga chiqqan Asfandiyorxon ham Rossiya imperiyasiga siyosiy jihatdan bog'liq holda hukmronlik qilgan; uning davrida xonlik protektorat maqomida qolib, Rossiya ta'siri yanada kuchaygan. Asfandiyorxon ham Rossiya tomonidan turli mukofot va harbiy unvonlar bilan taqdirlanib, imperiya tizimiga integratsiya qilingan mahalliy hukmdorlar qatoridan joy olgan.

Taxtga o'tirgach, Asfandiyorxon o'ziga yordam bergan rus mulozimlarini ham e'tiborsiz qoldirmagan: ularga o'zining Xiva taxtiga chiqishida ko'rsatgan xizmatlari uchun katta miqdorda sovg'a-salomlar taqdim etgan. Bu mukofotlar, bir tomondan, minnatdorlik ifodasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, Xiva xonligi bilan Rossiya harbiy-ma'muriy doiralari o'rtasidagi siyosiy aloqalarni mustahkamlash vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Demak, Asfandiyorxon tomonidan rus harbiylariga berilgan sovg'a-salomlar oddiy shaxsiy ehson emas, balki xonlikdagi mukofotlash amaliyotining siyosiy mazmun kasb etgan shakllaridan biri edi [1].

Xulosa.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Xiva xonligidagi rag'batlantirish va mukofotlash tizimida xonlarning o'rni ikki qatlamli xarakterga ega bo'lgan. Bir tomondan, xonlar an'anaviy, ichki mukofotlash tizimining bosh subyekti sifatida yer-mulk, pul, faxriy xalatlar in'om etish, shaxsiy namuna ko'rsatish (masalan, kanal qazishda ishtirok etish) orqali amaldorlar, harbiylar va oddiy fuqarolarni rag'batlantirib, ularning sadoqatini ta'minlagan hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini amalga oshirishga xizmat

qilgan.

Shunday qilib, Xiva xonligidagi mukofotlash tizimi va unda xonlarning roli nafaqat ichki ijtimoiy-siyosiy boshqaruv vositasi, balki XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi bilan shakllangan vassallik-protektorat munosabatlarining ham muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. Xonlarga berilgan rus orden-unvonlari oddiy diplomatik ehtirom emas, balki mahalliy hukmdorlarni imperiya siyosiy tizimiga bog'lab qo'yuvchi vosita bo'lgan, shu bilan birga xonlarning o'z ichki mukofotlash amaliyoti orqali xonlik boshqaruv elitasini o'ziga bog'lab turishga bo'lgan an'anaviy vakolati ham saqlanib qolgan.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mavzuni yanada chuqurlashtirish maqsadida Xiva xonligidagi mukofotlash amaliyotini Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidagi rasmiy faleristik tizimlar bilan qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, rus arxiv hujjatlari asosida Muhammad Rahimxon II va Asfandiyorxonga berilgan orden-unvonlarning aniq topshirilish sanalari va marosim tafsilotlarini yanada tiniqlashtirish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Abdullayev D. O’zbekistonda mukofotlash va taqdirlash tarixi. – Monografiya. – Toshkent: “TAMADDUN”, 2022. – B. 131.

[2] Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. / Москва. Восточная литература, 2003. – С. 67.

[3] Davlatyor Rahim, Shixnazar Matrasul. Feruz. Shoh va shoir qismati / – Toshkent, G’ofur G’ulom nomidagi nashriyot matbaa birlashmasi. 1991. – B. 16.

[4] Bayoniy M.Yu. Shajarayi Xorazmshohiy. — Toshkent, 1991